

УДК 37.013

РОЗВИТОК ДОВІРЛИВОГО СТАВЛЕННЯ ДІТЕЙ ДО ДОРΟΣЛИХ В РАНЬОМУ ОНТОГЕНЕЗИ

Куліш І.Д.

Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

У статті розглянуто проблему формування довірливого ставлення дітей дошкільного віку до рідних та знайомих дорослих. Висвітлено основні підходи до інтерпретації довірливого ставлення. Проналізовано дослідження, у яких феномен довірливого ставлення вивчається як вища форма емоційного ставлення людини до навколишньої дійсності в процесі її саморозкриття; один з необхідних інструментів системи позитивного виховання; умова виникнення емоційно-позитивного клімату в сім'ї; складова морального обліку людини. Обґрунтовано значення дошкільного дитинства для формування першого соціального досвіду довірливої взаємодії дітей з дорослими. Доведено, що формування довірливих взаємин відбувається на основі довірливого ставлення, яке реалізується у домінуючій на певному віковому етапі формі спілкування.

Ключові слова: довіра, ставлення, довірливе ставлення, спілкування, комунікативна потреба.

Постановка проблеми. Останніми роками у філософських, психолого-педагогічних, соціологічних дослідженнях інтерес до проблеми довіри суттєво зростає. Довіра становить важливий момент міжособистісного спілкування, міжгрупової і організаційної взаємодії, є умовою функціонування суспільства в цілому. За твердженням І. Антоненко, суспільство функціонує як система багаторівневої взаємної довіри [1].

За дослідженнями І. Беха, А. Гончаренко, О. Кононко фундамент довіри дітей до світу закладається на етапі дошкільного дитинства. Важливість формування адекватної миру довіри дітей дошкільного до дорослих набуває особливої гостроти у зв'язку з їхнім прагненням до довірливих взаємин з оточуючими та зростаючими проявами агресивності сучасного соціуму; спрямованістю дітей дошкільного віку на особистісне спілкування з рідними і близькими дорослими та домінуванням у сучасній сім'ї та дошкільному закладі ділового спілкування, що нивелює будь які прояви дитячої довіри.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Осмислення специфіки поняття «ставлення» як системного особистісного утворення широко подані в науковій спадщині психологів Б. Ананьєва, Л. Божович, Я. Коломінського, О. Лазурського, В. М'ясищева, С. Рубінштейна. Оперуючи поняттям «ставлення», В. М'ясищев розумів його як цілісну систему індивідуальних, вибіркового, свідомих зв'язків особистості з різними боками об'єктивної дійсності. Феномен «ставлення» акумулює в собі результати пізнання конкретного об'єкта дійсності, інтеграцію всіх емоційних відгуків та поведінкових відповідей на цей об'єкт. Воно формується разом із спрямованістю особистості, реалізується шляхом задоволення потреб, компонентами яких є суб'єкт, що відчуває потребу, об'єкт потреби, зв'язок між суб'єктом і об'єктом, що проявляється у переживанні прагнення до об'єкта [5, с. 16].

Наукове осмислення феномену «довірливого ставлення» як умови формування довірливих взаємин здійснено у педагогічних дослідженнях І. Аметова, С. Достовалова, А. Поліної, Т. Скрипкіної, Т. Симонової, Л. Скрябіної, С. Табхарової, Л. Тарантей, С. Теряєвої. Термін «довірливе ставлення» трактується в наукових джерелах як

інтерес і повага до партнера, регулятор характеру взаємин, що має у структурі когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий компоненти (А. Купрейченко, Т. Скрипкіна); уявлення про потреби, які задовольняються у процесі взаємодії з партнером по спілкуванню; передчуття задоволення і позитивні емоційні оцінки партнера; розслаблення і безумовну готовність виявляти стосовно нього добру волю, виконувати дії, що сприяють успішній співпраці. Зокрема, довірливе ставлення конкретизується як особливий стиль взаємодії (Л. Скрябіна), зумовлений індивідуально-психологічними та особистісними особливостями сторін, спрямований на спільне подолання труднощів, творче самовираження, спільний пошук сенсу, переживань, рефлексії (А. Поліна, Т. Симонова); суб'єктивно пережиті вибіркові зв'язки, засновані на прояві довіри до подій, до себе та інших людей (Л. Тарантей).

У процесі дослідження проблеми ми ґрунтувалися на концепції Т. Симонової, яка розглядає довірливе ставлення дітей і дорослих як особливий стиль взаємодії, обумовлений індивідуально-психологічними та особистісними особливостями взаємодіючих сторін. На думку автора, він спрямований на спільне подолання труднощів, на творче самовираження, спільний пошук сенсу, переживань, рефлексії. Науковець розглядає довірливі взаємини як міжособистісні, що мають конгруентність, широкий спектр вербального і невербального спілкування, спрямованого на досягнення максимального взаєморозуміння. Довірливе ставлення у виховному процесі передбачає ставлення вчителя до дітей і дітей до вчителя, засноване на глибокій повазі й безумовному прийнятті іншої людини з усіма її думками і почуттями [6, с. 45].

Довірливе ставлення, на думку професора О. Кононко, виявляється в «оптимістичному очікуванні» й характеризується готовністю виявляти добру волю по відношенню до партнера, очікуванням справедливої і чесного ставлення. На цьому рівні накопичується досвід взаємодії, партнер оцінюється з позиції значущості й безпечності, встановлюється оптимальна «безпечна дистанція», скорочення якої сприймається як певна загроза «Я» і супроводжується адекватними конструктивними діями [4, с. 122].

Важливою для нашого дослідження є теза стосовно того, що формування довірливого ставлення дітей до дорослих реалізується в провідній формі спілкування, зумовлюється комунікативною потребою дитини (К. Абульханова-Славська, Л. Виготський, О. Кононко, М. Лісіна, В. Мухіна, О. Смирнова) і залежить від особистісних якостей дорослих (В. Бормотова, А. Сидоренков).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз наукових досліджень засвідчує, що у більшості наукових праць вирішення означеної проблеми розглядається як фонові умови суспільно значущого розвитку особистості. Бракує досліджень, присвячених безпосередньо феномену дитячої довіри, вивченню особливостей його становлення і розвитку в ранньому онтогенезі.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є інтерпретація особливостей формування довірливого ставлення дітей до дорослих відповідно до ступеня сформованості цього феномену на етапі раннього і дошкільного дитинства.

Виклад основного матеріалу. Слід зауважити, що методологія вивчення довірливого ставлення, яку можна було б використати у дослідженні, постає у сучасній науці лише як проблема. В основу нашого дослідження покладено теорію П. Штомпки щодо динаміки формування міжособистісної довіри. Він виділяє первинний і вторинний рівні цього феномена. Спочатку довіра формується на основі первинного імпульсу. Першоосовною довіри та її початковою формою є емоційно-позитивне ставлення, інтерес і відкритість суб'єкта стосовно партнера. Надбанням цього рівня є «безумовна» або «чиста» довіра, що онтогенетично формується в ранньому віці. Другий рівень прояву довіри набуває свого розвитку у дітей дошкільного віку. Успішність цього процесу залежить від повноти і доступності інформації про партнера взаємодії [8, с. 179].

«Зріла» форма довіри ґрунтується не на враженнях або імпульсах, а на раціональній оцінці дій людини, що виправдовує або не виправдовує довіру, у результаті чого відбувається формування «міри» (норми) довіри. Як зазначає П. Штомпка, формування кожного рівня довіри залежить від успішності задоволення основної соціальної потреби дитини – потреби у спілкуванні [8].

Багатьма психологами (М. Лісіна, В. Мухіна, О. Смирнова) та педагогами (К. Абульханова-Славська, І. Аметов, І. Антоненко, В. Бормотова, А. Сидоренков) доведено, що формування довірливих взаємин відбувається на основі довірливого ставлення, що реалізується у домінуючий на певному віковому етапі формі спілкування та обумовлюється змістом комунікативної потреби: у доброзичливій увазі (0,2-0,6 міс.), у співпраці (0,6 мес. – до 3 років), у шанобливому ставленні (3-5 років), у взаєморозумінні й співпереживанні (5-7 років).

За дослідженням О. Смирнкової, протягом першого року життя дитина проходить через якісно різні етапи розвитку свого ставлення до дорослих. На першому етапі (новонародження) відбувається фізична адаптація дитини до зовнішніх умов життя і становлення потреби у спілкуванні з батьками. Основним у поведінці батьків, окрім догляду за немовлям, є емоційне спілкування, що забезпечує дитині відчуття захищеності й ста-

більності, що виражається у вербальних проявах (ласкаві звертання, спів) і тактильних проявах (погладження, погойдування, притискання). Довірливе ставлення у малюків виникає як внутрішнє відчуття (переживання), а потім виявляється за допомогою активності у взаємодії.

На думку Д. Віннікот, визначальне значення для виникнення потреби у спілкуванні мають ініціативні звернення дорослого до дитини, його вміння створити атмосферу безпеки й захищеності. Він забезпечує осмислене спілкування, діючи за дитину як за іншого учасника спілкування, у результаті чого немовля відкриває суб'єктність дорослого і самого себе [3, с. 65]. Максимально соціальний, за твердженням Л. Виготського, життєвий досвід немовляти опосередковується взаєминами з близькими дорослими. Акт взаємодії є практичною перевіркою чинної довіри, що залежно від одержуваного досвіду, рівень довіри підвищує або знижує.

Період від 2 до 6 місяців пов'язаний із *ситуативно-особистісним* спілкуванням з дорослим, яке є основною формою активності, що задовольняє потребу в увазі та доброзичливості й характеризується особистісними мотивами і експресивно-мімічними засобами спілкування. М. Лісіна називає його «чистим спілкуванням», що здійснюється у діапазоні лише позитивних емоцій [4, с. 17]. Байдужість дорослого сприймається дітьми завжди негативно, викликаючи тривогу і невдоволення. Отже, потреба в увазі дорослого – перша і основна потреба цього віку, яка задовольняється в ситуативно-особистісному спілкуванні.

Важливим надбанням цього віку, що сприяє виникненню у немовляти довіри до дорослого, є емоційна прихильність, для якої характерна позитивна спрямованість на об'єкт прихильності й залежність від нього. Вона сприяє виникненню такого соціального почуття, як вдячність. Виникнення емоційної прихильності є найважливішим новоутворенням переддошкільного дитинства, без якого, на думку О. Кононко, неможливі ані процес виховання, ані процес особистісного розвитку. Прихильність дитини формується в першу чергу до тієї людини, яка проводить з нею найбільше часу. Значущою для формування почуття прихильності є інтенсивність взаємодії з дорослим.

За твердженнями багатьох вітчизняних та закордонних учених (В. Бормотової, О. Кононко, Т. Скрипкіної, О. Хорошилова, В. Сафонова, Л. Божович, М. Лісіної, С. Джуларда, Д. Роджерса, А. Маслоу), малюк першого року життя має множинні прихильності різної сили, яким притаманна певна ієрархія.

Так, за дослідженнями Л. Божович, у ранньому віці у дітей з'являються «улюбленці» з числа рідних і знайомих, з якими складаються міцні емоційні зв'язки при паралельному розвитку емоційно негативно забарвленого ставлення до інших людей. Довіра до батьків стає базисом для розвитку впевненості в надійності дорослих. Саме надійність дорослого формує первісну міру довіри як характеристику конкретної особистості, яка потім виступає системною властивістю, що визначає способи взаємодії індивіда зі світом.

Розмаїтість емоційних зв'язків є привілеєм дитини: вона виділяє людей, до яких може звернутись у моменти стресу. Це свідчить про фор-

мування вибіркового ставлення, яке з огляду на теорію розвитку довіри, розроблену Т. Скрипкіною, є важливою формально-динамічною характеристикою довіри [7, с. 234].

Як зазначає Т. Гуськова, у межах *ситуативно-ділового* спілкування відбувається засвоєння способів використання предметів, у результаті якого у дитини раннього віку розвивається справжня самостійність, показниками якої є «особисті бажання». Провідною потребою цього періоду є необхідність у співпраці з дорослим у конкретній справі. Організуючи її, допомагаючи у складну мить, підбадьорюючи і схвалюючи за досягнення, батьки закладають основу для формування «зрілої» форми довіри.

Під впливом ділової співпраці з дорослим, за умови довіри й підтримки, надання права на самостійність формується цілеспрямованість, здатність за допомогою старших співвідносити отриманий результат із вихідними намірами.

Наступна форма спілкування *позаситуативно-пізнавальна* характеризується прагненням дитини до поваги дорослого, підвищеною уразливістю, загостренням чутливості до оцінок оточуючих дорослих, у першу чергу рідних (З. Богуславська, А. Рузька, О. Смирнова. І. Дімітров).

В. Бормотова, здійснивши аналіз особливостей формування у дітей почуття довіри, зазначає, що ігнорування їхніх запитань, іронізування і висміювання спроб сформулювати власні висновки щодо тих чи інших проблем, руйнують довірливе ставлення, унаслідок чого слабшає їхня впевненість у собі. Відчуття невпевненості може перерости у недовірливе ставлення, яке, набуваючи стійкості, несприятливо впливає на визначення елементарної форми життєвої позиції дитини, зумовлює появу негативних залежностей від людей і обставин [2].

Отже, задовольняючи потребу дитини у шанобливому ставленні, визнанні її досягнень і успіхів, демонструючи свою авторитетність і щирість, дорослі конструюють довірливі взаємини і створюють передумови для безболісного переходу до четвертої, вищої для дошкільників форми спілкування з дорослими – *позаситуативно-особистісної*.

Дослідження Л. Артемової, А. Гончаренко, О. Кононко, О. Смирнової, Д. Ельконіна впевнено довели, що співпраця з дорослими, як і у попередній формі спілкування, тісно переплітається з пізнавальною діяльністю. Водночас дитина зосереджується на соціальному оточенні, на світі людей, а не предметів. Старші дошкільники хочуть не просто отримати доброзичливу увагу, а намагаються задовольнити вищу форму комунікативної потреби цього віку – у взаєморозумінні і співпереживанні.

Новий зміст комунікативної потреби виражається в тому, що дитина не обов'язково наполягає на схваленні. Набагато важливішим для неї стає усвідомлення того, як вчинити правильно. Ставлення до дорослих у старших дошкільників є вибірковою: до одного дорослого воно прихильне, до іншого – індиферентне, до третього – негативне. Подібна вибіркочість пояснюється по-

требою у довірі та взаєморозумінні. Визначають ставлення до дорослих, на думку О. Смирнової, такі риси старшого дошкільника, як довіра, наслідуваність, чутливість до покарань і схвалення. Стимулюють вияв довіри дорослим такі фактори, як перше враження, модальність емоцій, поведінка стосовно дитини.

Значний вплив на формування довірливого ставлення старших дошкільників має стиль спілкування з ним дорослого. Т. Комісаренко встановлено, що високий рівень комунікативних умінь вихователя і батьків обумовлюється доброзичливістю, аргументованістю впливів, гнучкістю звернень, м'якою формою вимог. Він викликає високий ступінь прихильності, позитивні оцінки дітей, їхню довірливість, самостійність, знижує число ізольованих дітей у групі. У зв'язку з цим можна говорити про формування в процесі гуманістичних взаємин «норми довірливості». Уперше ввів поняття «норма довірливості» Джулард. Під нею він розумів здатність реагувати довірливістю на довірливість відповідно до обставин. Вчений зазначав, що норма довірливості формується в дитинстві, коли дитина ще спонтанно поводить відповідно до свого «Я», коли її особливості залежать від реакції оточуючих на відвертість. Результатом такої взаємодії з близькими людьми стає формування у дитини так званої моделі довірливості, під якою розуміється рівень, або ступінь відкритості, який залишається відносно незмінним у подальшому житті [9]. Цю точку зору поділяє ряд авторів, зокрема М. Лісіна, С. Рубінштейн, Т. Скрипкіна, Н. Сальникова, Е. Еріксон та інші вчені.

Як зазначають А. Сидоренков, Т. Скрипкіна, В. Сафонов, контакти з дорослими та старшими за віком дітьми відкривають перспективу життя на найближчі роки: дитина дізнається, що скоро навчатиметься у школі. У старшому дошкільному віці довірливе ставлення виявляється в першу чергу до того дорослого, який проявляє готовність розповідати про себе, серйозно обговорювати теми, пов'язані з соціальним життям.

Висновки і пропозиції. Аналіз наукового доробку дитячої психології і педагогіки з питань розвитку й становлення особистості в онтогенезі засвідчив, що у старшому дошкільному віці складаються умови для формування більш-менш «зрілої» форми довіри до людей: поступово розвивається вміння завчасно продумувати і планувати взаємини, здатність ставити себе на місце інших, усвідомлення їхнього ставлення до себе, вміння брати його до уваги, здатність як позитивно, так і негативно оцінювати дорослого на основі певних критеріїв. Формування довірливого ставлення до батьків, членів родини та вихователів у дітей старшого дошкільного віку залежить від позитивного досвіду особистісного спілкування, здатності дорослих задовольнити потребу у взаєморозумінні, співчутті й співпереживанні, звички дітей розраховувати на їхню підтримку та захист. Перспективою подальшої роботи є дослідження наступності у формуванні довірливого ставлення дитини до дорослих та однолітків на різних етапах онтогенезу.

Список літератури:

1. Антоненко И. В. Социальная психология доверия: дис. ... доктора психологических наук: 19.00.05 / И. В. Антоненко. – Ярославль, 2006. – 498 с.
2. Бормотова В. А. Педагогические условия формирования чувства доверия в семье у детей дошкольного возраста: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. Наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика» / В. А. Бормотова. – Ставрополь, 2000. – 23 с.
3. Винникотт Д. В. Разговор с родителями / Д. В. Винникотт; [пер. з англ. М. Н. Покучаевой, В. В. Тимофеева]. – М.: Класс, 1994. – 112 с.
4. Кононко Е. Л. Я сам / Е. Л. Кононко. – Киев: Радшк., 1983. – 96 с.
5. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения / М. И. Лисина. – М.: Педагогика, 1986. – 144 с.
6. Мясищев В. Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношения человека / В. Н. Мясищев [под ред. Б. Д. Ананьева и др.] // Психологическая наука в СССР. – М.: АПН РСФСР, 1960. – Т. 2. – С. 110.
7. Симонова Т. Р. Формирование доверительных отношений педагога и младших школьников в учреждении дополнительного образования: Дис. ... на соискание учен. степ. канд. пед. наук: 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования / Т. Р. Смирнова. – Смоленск, 2012. – 268 с.
8. Скрипкина Т. П. Психология доверия: Учебное пособие для студентов высших пед. учеб. заведений / Т. П. Скрипкина. – Москва: Издательский центр «Академия», 2000. – 264 с.
9. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 418 с.
10. Jourard S. M. Healthy personality and Self-disclosure / S. M. Jourard // Ment. Hyg. – 1959. – № 43. – 501 p.

Кулиш И.Д.

Глуховский национальный педагогический университет
имени Александра Довженко

РАЗВИТИЕ ДОВЕРИТЕЛЬНОГО ОТНОШЕНИЯ ДЕТЕЙ КО ВЗРОСЛЫМ В РАННЕМ ОНТОГЕНЕЗЕ

Аннотация

В статье рассмотрена проблема формирования доверительного отношения детей дошкольного возраста к родным и знакомым взрослым. Освещены основные подходы к классификации доверительного отношения. Осуществлен анализ исследований, в которых феномен доверительного отношения изучается как высшая форма эмоционального отношения человека к окружающей действительности в процессе ее самораскрытия; один из необходимых инструментов системы позитивного воспитания; условие возникновения эмоционально – положительного климата в семье; составляющая морального облика человека. Обосновано значение дошкольного детства для формирования первого социального опыта доверительного взаимодействия детей со взрослыми. Доказано, что формирование доверительного отношения реализуется в доминирующей на определенном возрастном этапе форме общения.

Ключевые слова: доверие, отношение, доверительное отношение, общение, коммуникативная потребность.

Kulich I.D.

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

THE DEVELOPMENT OF THE CHILDREN'S TRUSTING RELATIONSHIP TO ADULTS IN EARLY ONTOGENESIS

Summary

The article considers with the problem of the preschoolers' trusting relationships' forming to the close adults and relatives. Basic approaches to the trusting relationships' classification are highlighted in the article. Has analyzed the studies in which the trusting relationships phenomenon is taught as the person's highest form of emotional relationship to the surrounding reality in the self-discovery process; one of the necessary means of the positive parenting system; the condition for the positive emotional climate appearing in the family; the person's moral authority's component. Has justified the significance of early childhood for the children's first social experience trusting interaction with adults forming. It has proved that trusting relationships' building is based on the trust relationships, which are implemented in dominant form of communication at a certain age stage.

Keywords: the trust, relationship, trusting relationships, communication, the communication need.